

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

САБЛУК СЕРГІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 343.979:94(477)«195»

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ЗЛОЧИННІСТЮ
В УКРАЇНІ У 1922 – 1960 РР.**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора
юридичних наук**

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Хмельницькому університеті управління та права,
Міністерство освіти і науки України

Науковий консультант

доктор історичних наук, професор
Кузьминець Олександр Васильович,
Національна академія внутрішніх справ,
професор кафедри історії держави та права

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор
Захарченко Петро Павлович,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
професор кафедри історії права та держави

доктор юридичних наук, професор
Нелін Олександр Іванович,
Київський університет туризму, економіки і права,
проректор з організаційно-правової роботи

доктор юридичних наук, доктор історичних наук, професор
Сворак Степан Дмитрович,
Юридичний інститут Прикарпатського
національного університету ім. В. Стефаника,
професор кафедри теорії та історії держави і права

Захист відбудеться «29» листопада 2017 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 26.007.04 у Національній академії внутрішніх справ за адресою:
ДП-680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії внутрішніх
справ за адресою: ДП-680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

Автореферат розісланий «23» серпня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю.В. Кривицький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми зумовлена науковими та практичними потребами вирішення проблем протидії злочинності в Україні, що є одним із пріоритетних завдань цивілізованих суспільств і держав. Україна була, є та буде важливим суб'єктом формування й реалізації спільної стратегії протидії злочинності не лише в межах європейського континенту, а й у значно ширшому геополітичному вимірі. З метою реальної протидії злочинності Українська держава створила розгалужену, але ще недостатньо ефективну систему кримінально-правового контролю за злочинністю, яка вимагає повсякденної та цілеспрямованої діяльності не лише правоохоронних органів, а й інститутів громадянського суспільства, що набули впливу в постреволюційній Україні. Зазначені вище структури мають злагоджено працювати в межах чинного законодавства, а інституції, уповноважені державою на організацію і здійснення протидії злочинності, застосовувати норми національного публічного права.

За оцінками міжнародних і вітчизняних експертів, прослідковується різке погіршення криміногенної ситуації в країні. Виразно простежуються тенденції до зростання рівня латентної злочинності, знижуються показники розкриття тяжких і особливо тяжких злочинів, розшуку та затримання правопорушників. В умовах фактичної окупації Російською Федерацією частини території суверенної України, розгортання воєнних дій у східних її областях виникла загроза тотального озброєння кримінального елемента та покращення технічної оснащеності злочинців; існує небезпека доступу організованих злочинних угруповань до зброї масового ураження; збільшується кількість злочинів, що супроводжуються жорстоким насиллям над людьми та розкраданням матеріальних цінностей; інтенсивно розростається криміногенне середовище за рахунок збільшення маргінальної маси люмпенізованих груп (безробітних, бездомних та інших категорій населення, які перебувають за межею бідності). Спостерігається аномальна трансформація кримінальної субкультури та її вживлення як в індивідуальну, так і суспільну свідомість.

Однією з необхідних умов ефективного кримінально-правового контролю за злочинністю є наукове обґрунтування шляхів і методів оптимізації антикриміногенного впливу за допомогою системи запобіжних заходів з боку судових і правоохоронних структур, формування кримінального законодавства та застосування кримінально-правових норм з урахуванням факту, що злочинність володіє відпрацьованим протягом десятиліть механізмом, який дозволяє їй швидко пристосовуватися до змін у законодавстві та чинити опір правоохоронним органам.

Істотно зростає роль історико-правових досліджень протидії злочинності, які в комплексі з кримінологічними напрацюваннями в цій сфері закладають наукові підвалини для обґрунтованих узагальнень, висновків і рекомендацій, спрямованих на вдосконалення механізму кримінально-правового контролю за злочинністю, що є загрозливим для суспільства та національної безпеки держави протиправним явищем.

Вітчизняна юридична наука акумулює досвід розв'язання не менш складних криміногенних ситуацій, що склалися в різні періоди історії України, зокрема в минулому столітті, забезпечує практику відповідними методами і засобами протидії злочинним посяганням, розробляє певні моделі оптимізації системи правоохоронного контролю за злочинністю. Переважна більшість досліджень успішно корелюють із формуванням і реалізацією державної політики протидії злочинності, яка ґрунтується на ідеї зменшення кількості злочинів і зростання відсотку їх розкриття. Зосередження уваги переважно на інформаційно-аналітичному забезпеченні заходів протидії злочинності залишає поза увагою комплексний аналіз історичних і кримінологічних закономірностей її еволюції й трансформації. Унаслідок цього на практиці такий підхід створює умови для відомчого впливу, викривлення статистичної звітності, маніпуляцій з цифровими показниками, віртуальної, а не реальної, оптимізації діяльності щодо протидії та запобігання злочинності в державі. Усе це негативно впливає на визначення тенденцій, розроблення стратегії і тактики протидії злочинності та іншим правопорушенням.

У теорії виникають проблеми, пов'язані передусім з відсутністю єдності в поглядах щодо термінологічного визначення державно-правового впливу на злочинність. У терміни «боротьба зі злочинністю», «антикримінальна політика», «кримінально-правова політика», «війна зі злочинністю», «протидія злочинності», «контроль за злочинністю» закладається не лише різне, а й діаметрально протилежне смислове навантаження, або вони застосовуються як рівнозначні, без чіткого категоріального розмежування. Зазначені терміни вимагають доктринальної аргументації на власне теоретичному рівні пізнання. Однак вона буде однобічною, якщо не враховувати результати аналізу реальних історичних процесів.

Методологія наукового пізнання передбачає, що в межах окремого логічного або історичного дослідження не можна досягти системного й усебічного знання про об'єкт і предмет наукового пошуку. В юридичні дослідження важливо інтегрувати надбання теоретичного та історичного досвіду. На цій основі має ґрунтуватися сучасна кримінально-правова парадигма, тотожна світовим і національним закономірностям правового розвитку, що свідчить про актуальність обраної теми дослідження.

У зв'язку з ускладненням криміногенної ситуації, у світі загострюються проблеми щодо ідентифікації факторів, які визначають специфіку кримінально-правового контролю за злочинністю. Їх ефективне вирішення можливе на основі проведення комплексного історико-правового дослідження природи та сутності кримінально-правового контролю за злочинністю з використанням ґносеологічного потенціалу сучасної методології праводержавознавства. У подальшому це дозволить приймати обґрунтовані рішення, зорієнтовані насамперед на попередження злочинності та забезпечення реальної антикриміногенної безпеки в Україні, що також є свідченням важливості обраної теми наукового пошуку.

Проблеми, що є важливими як у теоретичному, так і в практичному аспектах для осмислення процесу контролю за злочинністю, порушувалися в працях О.М. Бандурки, Й.А. Гельфанда, Л.М. Давиденка, А.І. Долгової, А.П. Закалюка,

А.Ф. Зелінського, О.М. Литвака, П.П. Михайленка, В.М. Поповича В.І. Шакуна та ін. Питання причин та умов злочинності були предметом досліджень В.В. Голіни, І.М. Даньшина, О.М. Джужі, В.П. Ємельянова, М.В. Корнієнка, М.І. Мельника, В.О. Навроцького, В.П. Тихого, Р.Л. Чорного та ін. Історико-правовий аспект наукової проблеми відображено у працях І.Г. Біласа, І.Й. Бойка, В.А. Довбні, П.П. Захарченка, О.М. Калюка, В.Б. Кузьменка, О.В. Кузьминця, О.І. Неліна, В.М. Нікольського, В.Т. Окіпнюка, С.Д. Сворака, І.Б. Усенка, А.Є. Шевченка, О.Н. Ярмиша, М.М. Яцишина та ін.

Незважаючи на вагомий науковий доробок українських і зарубіжних учених щодо організації ефективної протидії злочинності, слід визнати, що проблема історико-правового вивчення кримінально-правового контролю за злочинністю в Україні у 1922 – 1960 рр. досі не стала об'єктом комплексного дослідження. Актуальним є осмислення законодавчого забезпечення ефективності юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю з урахуванням її кримінологічної сутності та історичних закономірностей розвитку. Наявність існуючої прогалини стала суттєвим аргументом вибору теми дисертації.

Основу роботи становить провідна ідея інтеграції історичного досвіду із сучасними інноваційними підходами до вдосконалення кримінально-правового контролю за злочинністю як однієї з необхідних умов підвищення його ефективності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено в межах наукової теми Хмельницького університету управління та права «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» (державний реєстраційний номер 0108U008927). Роботу виконано в межах двох кафедральних тем: «Проблеми захисту прав людини у сфері боротьби зі злочинністю» (кафедра кримінального права та процесу) та «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» (кафедра теорії та історії держави і права). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Хмельницького університету управління та права (протокол № 4 від 23 грудня 2013 р.).

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є здійснення історико-порівняльного аналізу основних форм кримінально-правового контролю за злочинністю в Україні впродовж 1922 – 1960 рр., визначення рівня його ефективності та внесення пропозиції щодо вдосконалення національного механізму протидії злочинності в сучасних умовах.

Для досягнення мети дослідження поставлено такі *задачі*:

- запропонувати авторське визначення поняття «контроль за злочинністю» в умовах формування тоталітарної держави в радянській Україні в першій половині ХХ ст. та в сучасних умовах демократичного розвитку суспільства;
- визначити сучасну концептуальну модель законодавчого вдосконалення юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю з урахуванням її кримінологічної сутності та історичних закономірностей розвитку, а також виокремити найбільш перспективні напрями наукового пізнання в цій сфері;

- обґрунтувати адекватну предмету дисертаційного дослідження методологію наукового аналізу інтеграції історичного досвіду та інноваційних підходів до підвищення ефективності кримінально-правового контролю за злочинністю;

- з'ясувати особливості організації контролю за злочинністю в період формування радянської моделі державності в Україні;

- висвітлити процес нормативного забезпечення формування системи кримінально-правового контролю за злочинністю в першій половині 1920-х років як невід'ємної складової єдиного юридичного механізму забезпечення революційної законності;

- продемонструвати невідповідність між декларованими компартійною верхівкою стратегією кримінально-правової протидії злочинності та практикою і характером діяльності правоохоронних органів щодо її реалізації;

- виявити ключові ознаки функціонування юридичного механізму протидії злочинності в умовах становлення радянського тоталітарного режиму;

- встановити зв'язок між формуванням командно-адміністративної системи управління в державі та політико-правовими рішеннями у сфері кримінально-правового забезпечення контролю за злочинністю в період розгортання масових репресій та в роки Другої світової війни;

- визначити дієвість методів і нормативних засобів протидії злочинності в післявоєнний період розвитку радянської України;

- з'ясувати основні напрями трансформації кримінально-правового контролю за злочинністю у другій половині 1950-х років;

- окреслити сучасні тенденції щодо правової оцінки діяльності органів радянської влади та партійно-політичної номенклатури у 1922 – 1960 рр.

Об'єкт дослідження – законодавчо-процесуальне забезпечення ефективності юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю з урахуванням історичних закономірностей його розвитку.

Предмет дослідження – кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922 – 1960 рр.

Хронологічні межі дослідження зумовлені першою та початком другої хвилі кодифікації радянського законодавства в Україні, унаслідок чого було ухвалено кримінальні та кримінально-процесуальні кодекси, що стали основним юридичним інструментом профілактики, запобігання та контролю за злочинністю.

Територіальні межі дослідження визначені адміністративним кордоном УСРР та УРСР до 1939 р. і територіями Східної Галичини, Закарпаття, Північної Буковини, Кримської області, що остаточно увійшли до складу радянської України у 1940 – 1954 рр.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження стало можливим завдяки використанню системи філософських, загальнонаукових, спеціально-наукових методів юридичної психології, соціології права, кримінології, історичної науки та науки управління. Це забезпечило обґрунтованість висновків, ключових теоретичних положень для розроблення рекомендацій щодо вдосконалення механізму протидії злочинності в сучасних умовах.

Методологічним орієнтиром побудови наукової праці виступають принципи історизму, об'єктивності, системності, які у взаємодії створили надійну

філософсько-світоглядну основу для поглибленого й усебічного аналізу предмета дисертаційного дослідження. *Принцип історизму* дав змогу врахувати зміни, яких зазнавав юридичний механізм кримінально-правового контролю за злочинністю в часі. *Принцип об'єктивності* передбачає необхідність застосування істотних факторів для цілісного теоретичного та історико-правового аналізу. *Принцип системності* застосовано для виявлення зв'язків між окремими властивостями предмета дослідження.

Методологічну основу наукового пошуку також становлять ключові поняття та категорії діалектики, положення і прийоми герменевтики, базові аспекти антропологічної наукової парадигми.

На основі принципів діалектики проблема кримінально-правового контролю за злочинністю досліджується у зв'язку із суспільними та політичними явищами і процесами, які мали прямий або опосередкований вплив на його ефективність. Так, використання *принципу всезагального зв'язку* дає змогу дослідити кримінально-правовий контроль за злочинністю на різних етапах його еволюції у відносно незмінному стані (підрозділи 1.1, 1.2); *принцип розвитку* застосовано для усебічного його вивчення в еволюційній динаміці (підрозділи 2.1 – 6.2); *принцип усебічного дослідження* кореспондується з проблемою вивчення контролю за злочинністю в Україні в безпосередньому зв'язку з іншими явищами, які співвідносяться з ним, зокрема суспільством, законодавством, державою, та з урахуванням факторів, що зумовлюють його специфіку (підрозділи 3.2, 5.2, 6.1); *принцип причинності* відіграє фундаментальну роль у логіці пізнання і методології контролю за злочинністю, що прямо стосується з потребами соціально-юридичної практики (підрозділи 1.2, 3.2, 4.3, 5.1). Взаємообумовленість зазначених вище принципів дозволила сформулювати системне уявлення про шляхи досягнення юридичним механізмом контролю за злочинністю високого рівня ефективності.

Широке застосування у процесі наукового пошуку основних положень герменевтики пов'язане з необхідністю об'єктивного тлумачення та розуміння архівних матеріалів, текстів монографій, наукових публікацій, інших правових пам'яток. Це дало змогу узагальнити існуючі уявлення про концепцію протидії злочинності та обрати поняття «кримінально-правовий контроль за злочинністю» як інструмент історико-правового аналізу предмета дисертаційного дослідження (підрозділи 1.1, 1.2).

З урахуванням специфіки наукової розвідки, яка перебуває на міждисциплінарному, внутрішньопредметному для юриспруденції рівні, застосовано загальнонаукові підходи та методи, зокрема *нормативний підхід*, що розкрив роль культурних, соціальних і правових норм та інститутів у формуванні криміногенної субкультури. Це важливо для розуміння ситуації, коли правоохоронні органи у своїй діяльності перетворюються на каральні (підрозділи 2.2, 3.2, 4.3, 5.1, 5.2). Поєднання *методів індукції та дедукції*, використання *методу сходження від абстрактного до конкретного* сприяло визначенню об'єкта і предмета дослідження на основі всебічного аналізу досягнень історико-правової науки і кримінології у вивченні феномена кримінально-правового контролю. Використання *методу експлікації* в межах системного підходу дало змогу здійснити

концептуалізацію поняття кримінально-правового контролю за злочинністю як основи історико-правового дослідження протидії злочинності на кожному з окремих історичних етапів, визначених хронологічними межами наукового пошуку (підрозділ 1.1). З метою проведення історіографічного аналізу юридичної та іншої наукової літератури застосовано *проблемно-хронологічний метод* (підрозділи 1.1, 1.2). *Структурно-функціональний метод* пізнання використано для визначення передумов кримінологічної специфіки та основних закономірностей розвитку злочинності, її впливу на різні соціально-правові процеси; за допомогою *історико-порівняльного методу* осмислення природи злочинності відслідковано її генезис у контексті основних соціально-економічних і політичних змін; *статистичний метод* сприяв зосередженню уваги на інформаційно-аналітичному забезпеченні заходів протидії злочинності (розділи 2 – 6).

Серед спеціальних методів юридичної науки застосовано *формально-юридичний (догматичний), порівняльно-правовий (компаративістський) і метод інтерпретації норм права* (розділи 2 – 6). *Догматичний метод* використано під час формально-логічного тлумачення нормативно-правових актів України у 1922 – 1960 рр. з метою встановлення основних принципів і підходів до формування системи кримінально-правового контролю за злочинністю й тенденцій розвитку юридичного механізму протидії злочинності. За допомогою *компаративістського методу* визначено специфіку кримінального та кримінально-процесуального законодавства радянської України та радянської Росії з питань контролю за злочинністю.

Застосування загальнологічного моделювання сприяло створенню історико-правової моделі розвитку юридичного механізму протидії злочинності в частині кримінально-правового контролю за злочинністю, під впливом трансформації тоталітарного режиму, що зазнав змін за формою, не втративши при цьому своєї сутності (розділи 2 – 6). Використано гносеологічний потенціал інших загальнонаукових і конкретнонаукових методів пізнання (підрозділ 1.2).

Емпіричну основу дисертаційного дослідження становлять результати вивчення опублікованих і неопублікованих архівних матеріалів, що відображають державний і суспільний лад, стан злочинності та заходи з протидії їй, право і судочинство в УСРР та УРСР. Зокрема, архівні справи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), а саме: (Ф. 1 – Центральний Комітет Комуністичної партії України (1917 – 1991 рр.), описи 1, 16, 20, 22 – 24; Ф. 57 – Колекція документів з історії Комуністичної партії України (1870 – 1965 рр.) тощо, а також Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (далі – ЦДАВО України), а саме: (Ф. 2 – Рада Народних Комісарів Української СРР (1921 – 1923 рр.), описи 2, 8, 9; Ф. 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ Української СРР (1919 – 1923 рр.), описи 1 – 3; Ф. 6 – Головне управління міліції Української СРР (1919 – 1933 рр.), Ф. 10 – Військово-транспортний окружний трибунал Південного округу шляхів сполучення (1922 – 1923 рр.); опис 1 та інші; фонди Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (електронні інформаційні ресурси відділу довідково-бібліографічного обслуговування, опрацьовано понад 30 електронних

каталогів; збірники нормативних документів з окремих питань, статистичні довідники й галузеві енциклопедії, опрацьовано понад 20 видань; матеріали відділу видань зарубіжної україніки; фонди Наукової бібліотеки імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (радянських видань); Науково-довідкова бібліотека Центральних державних архівів України (фонд періодичних видань, опрацьовано 10 видань). Загалом залучено понад 500 архівних справ з фондів ЦДАВО України та ЦДАГО України.

Для досягнення поставленої мети опрацьовано конституції УСРР 1919, 1929 рр., УРСР 1937 р., кримінальні та кримінально-процесуальні кодекси радянської України (1922, 1927 і 1960 рр.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших у вітчизняній історико-правовій науці комплексним монографічним дослідженням, в якому доведено, що ключовою умовою підвищення ефективності юридичного механізму протидії злочинності в Україні на сучасному етапі є інтеграція інноваційних підходів до вдосконалення кримінально-правового контролю за злочинністю з урахуванням історичного досвіду його формування і розвитку в умовах становлення, зміцнення й трансформації більшовицького тоталітарного режиму в радянській Україні.

У роботі знайшли висвітлення суміжні з темою дослідження науково-практичні проблеми, які потребують нагального вирішення, обґрунтовано низку теоретичних положень і рекомендацій, що містять елементи наукової новизни, стануть поштовхом і підґрунтям для подальшого осмислення порушеної проблематики законодавчо-процесуального забезпечення ефективності юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю з урахуванням її кримінологічної сутності та історичних закономірностей розвитку, зокрема:

вперше:

– визначено, що сучасна концепція кримінально-правового контролю за злочинністю розробляється: 1) у межах гуманістичної парадигми наукового знання, відтак, на основі принципу гуманізму; 2) на міждисциплінарному рівні дослідження; 3) шляхом інтеграції наукового знання; 4) на підставі комплексного підходу;

– запропоновано авторське визначення поняття «контроль за злочинністю», який у демократичному суспільстві визначається як сукупність соціально обумовлених заборон та стандартів поведінки, утілених у системі матеріальних і процесуальних норм, спрямованих на загальну, спеціальну та індивідуальну превенцію правопорушень, усунення причин і умов, що їх породжують, а також регулювання діяльності щодо попередження правопорушень уповноважених на те державних органів та інститутів, а в умовах тоталітарного політичного режиму визнається сукупністю соціально та ідеологічно обумовлених заборон і стандартів поведінки, утілених у системі норм кримінального, кримінально-процесуального законодавства, адміністративно-командних методах, що виключають правові засоби загальної, спеціальної та індивідуальної превенції правопорушень і супроводжуються правовою демагогією – уведенням в оману населення для досягнення політично та юридично корисливої мети;

– встановлено, що кримінально-правовий контроль за злочинністю в радянській Україні у 1920-х роках мав «квазіправовий», відверто класовий, антагоністичний характер. Головну увагу реформованих правоохоронних органів було приділено так званим контрреволюційним проявам і злочинам проти порядку управління, кваліфікація яких здійснювалася в суб'єктивному порядку згідно з принципом «революційної правосвідомості», який відсутній у світовій процесуальній практиці;

– обґрунтовано, що основою формування юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю в період становлення моделі радянської державності в Україні слугувала доктрина поділу злочинів на політичні та кримінальні в поєднанні з принципом вибіркової покарань і відповідними санкціями, а також з обов'язковим урахуванням належності суб'єктів злочинів до «пролетарських верств населення» чи «експлуататорських класів»;

– з'ясовано, що розроблення юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю в умовах становлення радянського тоталітарного режиму належало фактично до компетенції центральних органів більшовицької партії, а засобами позасудового характеру пріоритетно наділялися органи Державного політичного управління, що є яскравим свідченням боротьби не з економічною чи іншими видами традиційної злочинності, а з політично мотивованим протестним рухом;

– встановлено, що в період розгортання масових репресій та в роки Другої світової війни існував тісний зв'язок між пануючою адміністративно-командною системою управління та конкретними політико-правовими рішеннями у сфері протидії злочинності, наслідком якого було посилення методів насильства та репресій без жодних юридичних підстав;

– доведено, що в повоєнний період у центральних і східних областях України протидія злочинності істотно не відрізнялася від форм і методів довоєнного часу та здійснювалася переважно шляхом посилення кримінально-правових санкцій у таких сферах, як розкрадання соціалістичної власності сільськогосподарськими виробниками в умовах голоду 1946 – 1947 рр., посягання на державне, колгоспне, особисте майно, пияцтво тощо;

– визначено, що в другій половині 1950-х – початку 1960-х років здійснені правлячим режимом ліберальні перетворення не змінили суті кримінально-правового контролю за злочинністю, він залишався на рівні «гонитви за показниками», наслідком чого була фальсифікація звітності. Правоохоронна система і надалі була репресивною, орієнтованою на пошук ворогів і боротьбу з інакомисленням;

удосконалено:

– критерії догматичного тлумачення нормативних актів, які видавали органи радянської влади у 1918 – 1920 рр., на підставі чого можна стверджувати, що вони мали переважно каральний характер, сприяли примусовому встановленню влади більшовиків на території України, були юридичною основою здійснення «червоного терору» репресивним апаратом, зорієнтованим партійною номенклатурою на виконання будь-яких наказів вищого керівництва;

– твердження про те, що повернення радянської влади на територію Західної України під час Другої світової війни та в повоєнний період відбувалося із суттєвим порушенням політичних, економічних, релігійних прав і свобод місцевого українського населення в межах кримінально-правового контролю за злочинністю;

– тезу, що в умовах колективізації відбувався процес становлення та зміцнення репресивного апарату для створення міцної платформи формування радянського тоталітарного режиму, що використовував механізм контролю за злочинністю для реалізації ідеї державного патерналізму, зміцнення влади пануючої верхівки та економічних перетворень, спрямованих на максимальне одержавлення виробництва;

– твердження про національний феномен здійснення кримінально-правового контролю в умовах незалежної України, який демонструє чітку тенденцію щодо притягнення до кримінальної відповідальності та визнання злочинцями організаторів і натхненників масштабних політичних репресій 1920 – 1960 рр.;

– підходи до нормативно-правового забезпечення кримінально-правового контролю шляхом внесення пропозицій до Верховної Ради України в частині необхідності надання цільовій програмі боротьби зі злочинністю статусу однієї з провідних програм загальнодержавного рівня;

дістали подальший розвиток положення щодо:

– важливості місця в протидії злочинності в умовах формування тоталітарного режиму кримінальних кодексів УСРР 1922 і 1927 рр., відповідно до яких поняття злочину співвідносилось з парадигмою кримінального права, в основу якого покладено захист радянського ладу і правопорядку, встановленого більшовицьким режимом, та надавалася можливість процесуальними засобами маніпулювати правами підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного, адже на практиці домінував обвинувальний ухил попереднього слідства та порушувалися принципи рівності і змагальності суб'єктів процесуальних дій;

– причин посилення репресивної діяльності як форми контролю за злочинністю в період визволення території України від нацистських загарбників. Вони переважно визначалися фактом перебування територій України в режимі тимчасової окупації, а їхнє населення визнавалось пособником фашистів й апріорі оголошувалось ворогом радянської державності;

– характеристики домінуючої тенденції у сфері протидії злочинності на визволених від нацистів територіях України як такої, що виражалася в посиленні репресивно-каральних операцій, спрямованих на придушення збройної боротьби українського народу проти більшовицького тоталітарного режиму за право бути господарем на своїй землі;

– характерних рис розвитку радянського кримінального права в повоєнний період, який позначився двома суперечливими тенденціями: скасуванням законодавства воєнного часу з метою його лібералізації та подальшим посиленням кримінальної відповідальності.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що отримані в результаті дисертаційного дослідження наукові положення, висновки та практичні рекомендації дозволяють створити підґрунтя для подальшого вдосконалення

історико-правових засад наукового пізнання та законодавчо-процесуального забезпечення юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю в Україні з урахуванням її кримінологічної сутності та історичних закономірностей розвитку, а також можуть використовуватися в:

науково-дослідній роботі – щодо поглиблення наукових студій з експлікації понять «протидія злочинності», «боротьба зі злочинністю», «контроль за злочинністю», «попередження злочинності», «профілактика злочинності», «управління злочинністю», «запобігання злочинності», «превенція злочинності», «припинення злочинів» тощо; визначення перспективних напрямів у розв’язанні проблем, пов’язаних з розробленням адекватної українським реаліям історико-теоретичної моделі юридичного механізму контролю за злочинністю та наукової концепції з її вдосконалення (акти впроваджень Вінницького краєзнавчого музею від 2 листопада 2016 р. № 423, Національної академії внутрішніх справ від 12 березня 2017 р.);

освітньому процесі – при підготовці відповідних розділів підручників і навчальних посібників з історії держави та права, кримінального права, кримінології, теорії держави та права, а також під час викладання навчальних дисциплін: «Історія держави та права України», «Історія українського права», «Кримінальне право», «Кримінологія» (в частині термінологічної визначеності понять і категорій з урахуванням основного завдання теоретичних досліджень з юриспруденції, яке полягає в обґрунтуванні та розкритті властивостей правових інститутів і понять в історичному вимірі (акти впроваджень Вінницького кооперативного інституту від 3 листопада 2016 р. № 437, Технологічно-промислового коледжу Вінницького Національного аграрного університету від 2 листопада 2016 р. № 1966, Національної академії внутрішніх справ від 10 березня 2017 р.);

правотворчій роботі – як методологічне підґрунтя для досягнення значеннєвої однозначності ключових понять і категорій, правового стилю мислення як вирішальних передумов правотворчості (акт впровадження Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності від 15 травня 2017 р. № 04-18/12-879).

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертації положення, які відображають наукову новизну дослідження, розроблені автором особисто. Для аргументації окремих наукових положень використано праці інших учених, на які є відповідні посилання. Наукові положення та результати кандидатської дисертації не виносяться повторно на захист докторської дисертації.

Апробація результатів дисертації. Окремі положення та висновки дослідження обговорювалися на засіданнях кафедр теорії та історії держави і права, кримінального права та процесу Хмельницького університету управління та права, викладені в доповідях на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, а саме: «Právna veda a prax: výzvy moderných európskych integračných procesov» (м. Братислава, 27–28 листопада 2015 р.); «Законодавство України: історія розвитку, соціальна обумовленість, якість, застосування та вдосконалення» (м. Запоріжжя, 4–5 грудня 2015 р.); «Тенденції та пріоритети реформування

законодавства України» (м. Херсон, 11–12 грудня 2015 р.); «Права та обов'язки людини в сучасному світі» (м. Одеса, 11–12 листопада 2016 р.); «Правові системи суспільства: сучасні проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 18–19 листопада 2016 р.); «Сучасні погляди на актуальні питання правових наук» (м. Запоріжжя, 25–26 листопада 2016 р.); «Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у ХХІ столітті» (м. Одеса, 20–21 січня 2017 р.); «Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (м. Дніпро, 3–4 лютого 2017 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення, висновки та узагальнення відображено в одній монографії, 22 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, шість з яких оприлюднено в наукових періодичних виданнях інших держав, а також у восьми тезах виступів на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Робота складається з анотації державною та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою дисертації, вступу, шести розділів, що об'єднують тринадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (598 найменувань на 75 сторінках) і двох додатків (на 16 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 476 сторінок, з них основного тексту – 385 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено його мету та задачі, об'єкт і предмет, висвітлено методологічну основу дослідження, сформульовано наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, відомості про оприлюднення результатів дослідження, його структуру.

Розділ 1 «Історіографія, джерельна база, методологія дослідження» складається з двох підрозділів і містить характеристику стану наукового розроблення теми, використаних методів дослідження, джерел, аналізу правової природи та особливостей кримінально-правового контролю в Україні впродовж 1922 – 1960 рр.

У *підрозділі 1.1 «Стан наукового розроблення теми та джерела дослідження»* здійснено узагальнений історіографічний аналіз теми дисертації та використаних джерел. Зазначено, що стратегія дослідження спрямована на нову загальнометодологічну єдність традиційних та інноваційних методологічних підходів, які актуалізовано в кримінології та історико-правовій науці.

На основі результатів історіографічного опрацювання літератури стверджується, що процес організації кримінально-правового контролю за злочинністю недостатньо висвітлений вітчизняними науковцями. Головна причина цього вбачається в засекреченості документів і в офіційній забороні кримінологічних досліджень протягом 1930 – першої половини 1950 рр. Висловлено гіпотезу, що саме заборона досліджень стала причиною важливої історіографічної проблеми – відсутності в кримінології концептуально узгодженого поняття, яке б відігравало роль ефективного інструмента наукового аналізу проблем протидії злочинності. Завдяки науковим напрацюванням сучасних вітчизняних істориків та

істориків права, зокрема І.Г. Біласа, В.А. Довбні, П.П. Захарченка, О.М. Калюка, В.І. Сергійчука, Ю.І. Шаповала, О.М. Шармар, А.Є. Шевченка, О.Н. Ярмиша, М.М. Яцишина та інших, вдалося істотно збалансувати ситуацію, що виникла.

Під час організації заходів, спрямованих на протидію злочинним проявам, у юриспруденції виокремилися кілька термінів, які вживалися для позначення цього процесу. Так, у СРСР поширеним був термін «боротьба зі злочинністю», який не відображає її сутності, оскільки боротьба передбачає кінцевий результат у вигляді перемоги. Кримінологічна доктрина боротьби зі злочинністю колишнього СРСР переважно зосереджувалась на обґрунтуванні можливостей ліквідації причин і умов злочинності. Тому основним об'єктом попередження злочинності визнавали криміногенні чинники – причини та умови, що сприяли злочинності.

Констатовано, що в переліку термінів, які найчастіше вживаються в юридичній літературі, оптимальним є словосполучення «кримінально-правовий контроль за злочинністю». Використання саме цього терміна є науково коректним, воно широко вживається в західній літературі для позначення передусім одного з напрямів державної політики у сфері кримінологічних та історико-правових досліджень.

У результаті застосування адекватних предмету дисертаційного дослідження методів аналізу архівних джерел автором введено до наукового обігу понад 250 архівних справ щодо резонансних злочинів, які вчинили працівники правоохоронних органів і представники партійної номенклатури.

Сформульовано проблеми, розв'язання яких має значення для розуміння мотивів діяльності радянських спецслужб і визначення їх ролі в розгортанні масових репресій; згубного впливу на стан злочинності, орієнтації правоохоронців на незаконні методи здійснення слідчих дій, якими часто підмінялася оперативно-розшукова робота; існування підстав реалізації так званого принципу матрицизму, на основі якого відбувалося соціальне розшарування не лише номенклатури, а й усього суспільства, а відтак, специфіки покарань для партійного керівництва, у тому числі й у випадку вчинення його представниками злочинів.

Вирішення окреслених проблем запропоновано здійснювати засобами історико-порівняльного та історико-догматичного аналізу в контексті законодавчо-процесуального забезпечення ефективності юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю з урахуванням її кримінологічної сутності та історичних закономірностей розвитку.

У підрозділі 1.2 *«Методологія дослідження кримінально-правового контролю за злочинністю»* узагальнено вітчизняний досвід методологічного обґрунтування історико-правових і кримінологічних проблем протидії злочинності.

Встановлено, що в сучасних умовах розвитку науки кримінального права, кримінології використовуються положення теорії організації, в якій вдало поєднуються неklasичні та постнеklasичні методи пізнання державно-правової дійсності, системо-мислєдїяльнїсний підхід і загальна методологія Г.П. Щєдровицького, теорія вирішення винахідницьких завдань, автором якої є Г.С. Альтшуллер, ноосферний підхід В.І. Вернадського, а також методологія

обмеженої відповідальності В.М. Розіна, в якій органічно доповнюють один одного суб'єктивний та інженерний підходи до наукового дослідження.

Інноваційною тенденцією в методології дослідження кримінально-правового контролю за злочинністю пропонується вважати поширення методологічного плюралізму, в межах якого поряд із традиційним принципом системності набувають актуальності принципи доповнюваності та комплексності. Принцип доповнюваності безпосередньо співвідноситься із сучасною науковою версією мультипарадигмальних підходів до об'єктів наукового пізнання. Його засновано на вимозі органічного поєднання принципів «монізму» і «плюралізму», які в праксеологічному аспекті є взаємодоповнювані. Принцип комплексності орієнтується на дослідження кримінально-правового контролю за злочинністю в Україні не лише з юридичного, а й соціологічного, історичного, політологічного та філософського поглядів. З метою відповідності вимогам комплексності в методологічному аспекті дослідження має ґрунтуватися на принципах і методах розуміння об'єкта пізнання як цілого з позиції його системного впорядкування. Такими принципами є цілісність, ієрархічність, зв'язок із зовнішнім середовищем, структурність, самоорганізація з метою виявлення закономірностей, які забезпечують цілісність функціонування системи контролю за злочинністю та особливостей системного дослідження останньої. У цьому аспекті важливе значення мають методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції, теоретичного моделювання, аналогії, аксіоматичний, ідеалізації, взаємосходження від конкретного до абстрактного, єдності історичного й логічного тощо.

Визначено методологічні проблеми наукового аналізу кримінально-правового контролю за злочинністю, які потребують першочергового вирішення. Ключовою серед них є активне використання соціологічного підходу. Він сприяє глибшому сутнісному пізнанню кримінально-правових процесів. Особливу увагу зосереджено на евристичному потенціалі багатофакторного аналізу (невід'ємної складової соціологічного підходу), заснованому на врахуванні широкого спектру соціальних факторів, які впливають на стан злочинності та її розкриття.

Розділ 2 «Становлення кримінально-правового контролю за злочинністю в період формування радянської моделі державності в Україні у 1920-х рр.» складається з двох підрозділів і містить аналіз становлення та розвитку інституту кримінально-правового контролю у хронологічних межах, що співвідносяться з періодами першої кодифікації та запровадженням нової економічної політики в радянській Україні.

У підрозділі 2.1 *«Реформа судових і правоохоронних органів та її вплив на організацію кримінально-правового контролю за злочинністю в першій половині 1920-х рр.»* висвітлено організаційно-правові засади становлення правоохоронних органів радянської України (міліції, Державного політичного управління, прикордонної служби, органів юстиції), наділених повноваженнями на здійснення правоохоронної діяльності та контролю за злочинністю. Зазначено, що правоохоронна діяльність як багатоаспектне явище спрямовується політичними й управлінськими засобами держави на блокування протиправних діянь, локалізацію соціального напруження, профілактику криміногенних проявів. Основним вектором

протидії злочинності радянських правоохоронних органів був селянсько-повстанський рух, спрямований проти радянської влади і правопорядку, встановленого нею. У документах першої половини 1920-х років діяння повстанських загонів позначаються терміном «політичний бандитизм», що свідчить про усвідомлення владою ідеологічного характеру селянського руху та виокремлення його серед існуючого масиву правопорушень.

Зазначено, що реформування судових і правоохоронних органів в УСРР відбулося за аналогією проведення структурної реорганізації в радянській Росії. Магістральні напрями перетворень розроблялися в політбюро Центрального Комітету Російської Комуністичної партії (більшовиків), після чого доводилися для затвердження відповідними інституційними структурами суб'єктів радянської федерації. Однак такий механізм спрацьовував не завжди, про що свідчать відповідні документи архівного зберігання. Гострі дискусії розгорілися навколо правового статусу Народного комісаріату внутрішніх справ (далі – НКВС). Стверджується, що частина губвиконкомів радянської України виступили проти лінії Політбюро більшовицької партії, запропонували розформувати його, проте НКВС не лише зберіг свої функції, а й значно розширив свою діяльність, у тому числі й на території України.

Досліджено процес реорганізації Державного політичного управління (далі – ДПУ) УСРР і проаналізовано причини розширення його функцій. Необхідність протидії зростанню рівня злочинності, насамперед, політичної, сприяла передачі йому повноважень на здійснення позасудових репресій. У квітні 1922 р. партійна номенклатура України надала органам ДПУ право на винесення позасудових вироків (аж до вищої міри покарання включно) за окремими видами злочинів, що мали на меті насильницьке повалення радянської влади. Згодом ДПУ отримало право розстрілювати на місці осіб, затриманих під час вчинення злочину, застосовувати адміністративне вислання за кордон або в окремі місцевості діячів опозиційних політичних партій, передусім, активних учасників Української революції 1917 – 1921 рр.

Висловлено думку про те, що кримінально-правовий контроль за злочинністю в радянській Україні у 1920-х роках мав фактично не правовий, а відверто антагоністичний характер, основними сегментами протистояння якому були українське селянство та національна інтелігенція. Значна увага з боку реформованих правоохоронних органів приділялася так званим контрреволюційним проявам, злочинам проти порядку управління тощо. Майнові та інші види традиційної злочинності належали до другорядних. Контроль за цими правопорушеннями зводився переважно до фіксації, передачі та отримання статистичної звітності з регіонів радянської України.

У підрозділі 2.2 *«Особливості функціонування юридичного механізму контролю за злочинністю в умовах становлення радянського тоталітарного режиму»* актуалізовано проблему юридичного впливу на суспільні відносини і поведінку людей з метою запобігання злочинній діяльності або розслідуванню правопорушень у 1920-х роках.

На основі архівних документів і статистичних матеріалів продемонстровано зростання рівня злочинності в усіх областях України та в більшості сферах суспільного життя, що є свідченням низької ефективності кримінально-правового контролю за злочинністю. З метою мінімізації проявів кримінального характеру партійна номенклатура покладалася здебільшого на посилення кримінальної відповідальності. До політичних злочинців широко застосовувався інститут декларованої амністії, наслідком якої для учасників повстанського руху ставало затримання, арешт і розстріл.

Констатовано, що початок 1920-х років став істотною віхою, яка започаткувала процес формування нової правової системи за переконаннями марксистських ідеологів. Важливу роль у протидії злочинності відіграли кримінальні кодекси УСРР 1922 та 1927 рр. Поняття злочину в цих нормативно-правових актах співвідносилось з парадигмою кримінального права в контексті захисту існуючого радянського правопорядку, який було встановлено робітничо-селянською владою на перехідний до комуністичного ладу період. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922 р. надавав можливість процесуальними засобами маніпулювати правами підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного, адже на практиці домінував обвинувальний ухил попереднього слідства та порушувалися принципи рівності й змагальності суб'єктів процесуальних дій.

Зі створенням СРСР і централізацією влади пріоритетне місце серед джерел права належало загальносоюзному законодавству. Друга половина 1920-х років ознаменувалася не лише наступним етапом кодифікації російського і, відповідно, українського радянського законодавства, а й ухваленням у 1929 р. Конституції УСРР та низки нормативно-правових актів, які ліквідували ринкові відносини шляхом згортання нової економічної політики.

Таким чином, формування юридичного механізму контролю за злочинністю з його репресивною складовою заклало підґрунтя для формування тоталітарної системи, яка використовувала контроль за злочинністю для максималізації патерналізму та зміцнення партійної верхівки.

Розділ 3 «Формування командно-адміністративної системи управління та її вплив на кримінально-правовий сегмент контролю за злочинністю (кінець 1929 – початок 1930-х рр.)» складається з двох підрозділів і висвітлює сукупність політико-правових заходів радянської держави, спрямованих на здійснення протидії злочинності, а також присвячений аналізу співвідношення між контролем за злочинністю і розгортанням масових репресій у радянській Україні в 1930-х роках.

У підрозділі 3.1 *«Організація кримінально-правового контролю за злочинністю в умовах колективізації»* йдеться про згортання нової економічної політики та втілення в життя більшовицької доктрини в сільському господарстві, заснованої на поступовому витісненні приватного товаровиробника і перетворення колективної власності на засоби виробництва в єдину форму землеволодіння.

Доведено, що важливим елементом політики правлячої партії на селі стало вилучення продукції в сільгоспвиробників з широким застосуванням державного примусу. Використання адміністративно-силових засобів під час колективізації, позаекономічного тиску на українське село призвело до голодомору – геноциду

1932 – 1933 рр. Водночас перехід до примусової колективізації супроводжувався жорстким опором селянства, збільшенням кількості злочинних проявів, що й стало підґрунтям для посилення організації контролю за злочинністю.

У 1930 р. розпочалася широка кампанія боротьби з «куркульством», що відобразилося в низці підзаконних актів, ухвалених на рівні спільних постанов Центрального виконавчого комітету і Раднаркому СРСР, а також таємних відомчих циркулярів. Констатовано значне розширення позасудових повноважень ДПУ УСРР. При Колегії ДПУ було створено Судову трійку, наділену правом ухвалення вироків. Особливу роль у ліквідації заможного селянства відіграв ще один позасудовий орган – Особлива нарада при НКВС СРСР. Остання (як і судові трійки при Колегії ДПУ) у своїй практиці не дотримувалася ключових принципів кримінального судочинства, зокрема таких як незалежність суду, рівність перед судом і законом, змагальність суб'єктів процесуальних дій.

Обґрунтовано, що зусилля тоталітарних владних структур в Україні було спрямовано на ліквідацію найбільш працездатної і конкурентно-спроможної частини селянства, у процесі чого сформувалися новий образ злочинця та відповідні уявлення про характер контролю за злочинністю на основі застосування репресивних методів.

У підрозділі 3.2 *«Особливості забезпечення кримінально-правового контролю за злочинністю у процесі розгортання масових репресій»* надано характеристика стану злочинності, видів протиправних діянь, визначено коло осіб та організацій, проти яких радянська влада розв'язала політику терору і насильства.

Висловлено думку, що протидія злочинності формами та методами, які у своїй сутності мали протиправний характер щодо своїх жертв, спрямовувалася на українську інтелігенцію, насамперед активних учасників Української революції 1917 – 1921 рр. і процесів «українізації». Найвідомішими справами були розгром «національного ухилу» в Комуністичній партії (більшовиків) України, викриття неіснуючих «Блоку українських націоналістичних партій», «Українського національного центру» тощо.

Зазначено, що згодом більшовицька квазіюриспруденція визнавала суб'єктами протиправних діянь усе ширші категорії населення. Розмах терору набув нечуваних масштабів і своїм вістрям поступово спрямовувався не лише проти діячів українського визвольного руху, а й рядових комуністів, державних, партійних функціонерів, службовців різноманітних рангів. Фальсифікувалися справи проти керівників установ, директорів заводів, голів колгоспів, які за невиконання планів із випуску товарів, збору урожаю, через аварії на підприємствах розплачувалися своїм життям як «саботажники» та «шкідники». У вир політичних репресій потрапляли й ті, хто ще донедавна був їх організатором і провідником: судді, працівники прокуратури, органів внутрішніх справ тощо.

Наголошено, що в умовах терору, який був організований і супроводжувався структурами державної влади, контроль за злочинністю перетворився на правову фікцію. Він здійснювався на засадах нехтування основними принципами демократичної влади, недопущення щонайменшого контролю з боку громадських організацій, повного ігнорування вихідних положень справедливого судочинства.

Розділ 4 «Здійснення кримінально-правового контролю за злочинними проявами в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.)» складається з трьох підрозділів та ґрунтується на аналізі особливостей стратегії і тактики контролю за злочинністю в умовах війни, переходу України від мирного життя до воєнного, від окупації країни до її визволення.

У підрозділі 4.1 *«Кримінально-правовий контроль за злочинністю на початку Другої світової війни»* здійснено огляд стану боротьби зі злочинністю на початку Другої світової війни, виявлено її особливості під час розгортання військових дій у Східній Європі, а також на етнічних українських територіях, що входили до складу Польщі.

Доведено, що з метою посилення обороноздатності СРСР, з одного боку, та покращення кримінально-правового контролю за злочинністю, з іншого, у 1939 – 1941 рр. було вжито низку заходів, зокрема, подальше вдосконалення нормативно-правової бази функціонування та структури військ НКВС, збільшення чисельності особового штату, якісні зміни його кадрового складу, поліпшення матеріально-технічного оснащення, набуття досвіду оперативно-розшукової роботи, у тому числі в боротьбі проти Організації Українських Націоналістів (далі – ОУН). Однак відсутність чіткої стратегії реформування кримінально-правового контролю за злочинністю негативно позначилася на досягнутих результатах й істотно знизила ефективність зазначених вище заходів.

З'ясовано, що внаслідок нацистсько-радянської воєнної агресії у вересні 1939 р. проти Польщі збройні сили СРСР захопили й окупували території Західної України і Західної Білорусії. Так звана «визвольна місія Червоної армії» на західноукраїнських землях супроводжувалася насильством і репресіями, що є специфічною рисою контролю за злочинністю. Доведено, що на основі директивних листів голови Народного комісаріату державної безпеки (далі – НКДБ) УРСР у квітні – травні 1941 р. працівники НКДБ отримували право здійснювати смертні вироки на основі переконання в причетності окремих осіб до діяльності підпілля ОУН або для попередження їхніх можливої терористичної активності.

Для посилення протидії особам, які опинилися в нелегальному становищі, запроваджувалося примусове переселення їхніх сімей до різних республік та областей Російської Федерації і Казахської РСР, що здійснювалося без належного законодавчого підґрунтя. Жертвами насильницької депортації спочатку були представники польського походження, а згодом – увесь «соціально ворожий елемент» без національної належності. 5 березня 1940 р. політбюро санкціонувало розгляд справ проти колишніх поміщиків і чиновників в особливому порядку із застосуванням вищої міри покарання – розстрілу.

Відтак, контроль за злочинністю шляхом застосування насильства та репресій у радянській Україні здійснювався без жодних юридичних підстав.

У підрозділі 4.2 *«Кримінально-правовий контроль за злочинністю на початку нацистсько-радянської війни»* розглянуто характерні риси протистояння різноманітним видам злочинів в умовах розгортання війни між Німеччиною і СРСР.

Показовою особливістю контролю за злочинністю на початку нацистсько-радянської війни було використання військ НКВС з метою мобілізації всіх верств

населення для організації належного опору ворожим військам. Улітку 1941 р. відбулася реструктуризація НКВС відповідно до завдань воєнного часу, яка позначилася відсутністю чіткого плану перетворень, фрагментарністю та спрямованістю на вирішення нагальних оперативних завдань.

Як і в попередні роки, кримінально-правовий контроль за злочинністю здійснювався неправовими методами. Свідченням цьому є позасудова ліквідація кількох тисяч ув'язнених прифронтової смуги у зв'язку з неможливістю проведення їхньої евакуації. Директивами наркома внутрішніх справ СРСР, наркома держбезпеки, Генерального прокурора СРСР було припинено звільнення з таборів, в'язниць і колоній контрреволюціонерів, бандитів, рецидивістів, інших небезпечних злочинців. Із 12 вересня 1941 р. набула чинності сталінська директива щодо необхідності створення загороджувальних батальйонів. Постановою Державного Комітету Оборони від 17 листопада 1941 р. Особливій нараді при НКВС СРСР надавалося право приводити у виконання вироки щодо засуджених до розстрілу без санкції вищих судових інстанцій.

В узагальнюючій частині підрозділу дисертації зазначено, що контроль за злочинністю на початку війни сприяв виникненню нових складів злочину, які в мирний час не підлягали криміналізації. Хаос перших років війни як на фронті, так і в тилу був поживним ґрунтом для організації фізичного знищення без суду та слідства окремих категорій населення.

У підрозділі 4.3 *«Заходи кримінально-правового контролю за злочинністю під час визволення території України у Другій світовій війні»* висвітлено організацію діяльності правоохоронних органів СРСР та УРСР з метою виявлення зрадників серед військових і цивільного населення, які співпрацювали з ворогом на нещодавно окупованих нацистським загарбником територіях України.

З переходом Червоної Армії в наступ Рада Народних Комісарів СРСР своєю постановою від 19 квітня 1943 р. санкціонувала створення управління контррозвідки СМЕРШ, підпорядковане особисто Й. Сталіну. Зокрема, на нього покладалися обов'язки протидії підпривній діяльності іноземних розвідок; виявлення фактів переходу на бік ворога військовослужбовців Червоної Армії; боротьба з дезертирством; перевірка військовослужбовців та інших осіб, які перебували в полоні або в оточенні тощо. Контроль за вчиненням злочинів проти держави забезпечувався посиленням санкцій для спеціальних суб'єктів кримінального права, до яких належали й учасники національно-визвольного руху в Україні – воїнів Української повстанської армії (далі – УПА) та членів ОУН. Для цієї категорії запроваджувалися особливі міри покарання у вигляді позбавлення волі від 15 до 20 років або страти.

Розроблення нормативно-правової основи організації охорони кордону УРСР, який було відновлено в 1944 р., належало до виключної компетенції союзного НКВС, що видав накази та службові інструкції. Натомість діяльність НКВС України та командування Українського прикордонного округу зводилася лише до оперативного управління та проведення тактичних заходів з метою зміцнення захисту західного кордону.

Загалом контроль за злочинністю в період визволення УРСР від нацистських загарбників здійснювався з урахуванням факту окупації ними всієї території України. Це позначилося на діяльності правоохоронних структур, значна частина працівників яких убачала в населенні тимчасово окупованих територій потенційних ворогів.

Розділ 5 «Методи і правові засоби формування та удосконалення юридичного механізму протидії злочинності в післявоєнний період (другої половини 1940-х – початку 1950-х рр.)» складається з двох підрозділів, у яких йдеться про вдосконалення системи засобів кримінально-правового впливу на девіантну поведінку людей з метою забезпечення громадського правопорядку в радянській Україні у другій половині 1940-х – початку 1950-х років.

У підрозділі 5.1 *«Трансформація змісту феномена кримінально-правового контролю за злочинністю в повоєнний період (друга половина 1940-х рр.)»* стверджується, що розвиток радянського кримінального права в повоєнний період визначався двома суперечливими тенденціями: скасуванням законодавства воєнного часу в напрямі його лібералізації та подальшим посиленням кримінальної відповідальності.

Інша суперечливість організації контролю за злочинністю в повоєнний період полягає в тому, що, з одного боку, відбулося кількісне зменшення військових частин, а з іншого – посилення військової присутності НКВС (МВС) в Україні (насамперед, її західних областях) з метою остаточного знищення повстанських формувань і зміцнення радянської влади та ідеології. Реорганізація військових частин НКВС (МВС) відбувалася на основі нормативно-правових актів вищого керівництва СРСР, наказів союзного НКВС (МВС). Навіть після завершення війни з Німеччиною та її союзниками широко застосовувався принцип об'єктивного ставлення в провину, на підставі якого здійснювалося виселення жителів західноукраїнських земель. При цьому набирало масового характеру порушення законності щодо місцевих жителів з боку представників та очільників правоохоронних органів.

У центральних і східних областях України протидія злочинності істотно не відрізнялася від форм і методів довоєнного часу та здійснювалася переважно шляхом посилення кримінально-правових санкцій у таких сферах, як розкрадання соціалістичної власності сільськогосподарськими виробниками в умовах голоду 1946 – 1947 рр., посягання на державне, колгоспне особисте майно, пияцтво тощо.

Таким чином, повернення радянської влади на територію Західної України, відновлення кримінально-правового контролю за злочинністю відбувалися із суттєвим порушенням політичних, економічних, релігійних прав і свобод місцевого українського населення.

У підрозділі 5.2 *«Особливості організації контролю за злочинністю в Україні на початку 1950-х рр.»* розглянуто систему протидії злочинності, що виникла внаслідок організаційно-ідеологічних заходів керівних структур комуністичної партії та практичного їх утілення міліцією, Міністерством державної безпеки (далі – МДБ) та іншими підрозділами, що здійснювали правоохоронну діяльність.

Акцентовано увагу на тому, що значна частина працівників правоохоронних органів ставилася до населення західноукраїнських областей упереджено, вороже, що впливало на формування поведінки міліціонерів, працівників держбезпеки під час роботи з ним. При цьому контроль за діяльністю правоохоронних органів здійснювався здебільшого формально. Притягненню до відповідальності винних у протиправних діях посадовців перешкоджала кругова порука та приховування злочинів.

Схожі тенденції прослідковувалися й у середовищі військовослужбовців. Значна кількість вчинених ними злочинів пояснюється низьким рівнем дисципліни у військових частинах.

Однією з форм кримінально-правового контролю в сільськогосподарському секторі були санкції за так зване порушення Статуту сільськогосподарської артілі. Зазначено, що проблеми, пов'язані з розкраданням майна та колгоспної землі, не вдалося вирішити шляхом посилення репресивної складової в нормах кримінального права, оскільки в колгоспах була відсутня зацікавленість у праці.

Констатовано, що в повоєнний період вектор кримінально-правового контролю за злочинністю змінився. Протидія злочинним діям, які перешкоджали здобуттю перемоги над нацизмом під час Другої світової війни, тепер концентрувалася навколо запобігання масовому вживанню алкогольних напоїв, попередження випадків збройних пограбувань, крадіжок і розкрадань, зумовлених прагненням матеріального збагачення тощо.

Розділ 6 «Характерні риси кримінально-правового контролю за злочинністю в період деєталінізації» складається з двох підрозділів, у яких відображено змістові та сутнісні параметри організації і здійснення протидії злочинності загалом та окремим її видам зокрема.

У підрозділі 6.1 *«Вплив деєталінізації на заходи кримінально-правового контролю у 1953 – 1955 рр.»* висвітлено обставини, пов'язані з відходом від влади фундатора тоталітарного режиму Й. Сталіна і спробами керівного ядра комуністичної партії рішуче посилити партійний контроль за роботою органів МВС та інших правоохоронних структур.

У результаті проведення комплексних перевірок МВС – МДБ упродовж 1953 – 1955 рр. виявлено значну кількість фактів порушення норм чинного законодавства. На підставі цього видано відповідний наказ Міністра МВС від 4 квітня 1953 р. про категоричну заборону застосування методів фізичного впливу та дозвіл на притягнення до відповідальності винних у катуваннях працівників цього відомства. Здійснено кадрові чистки в органах МВС, які супроводжувалися посиленням впливу партійного керівництва на міністерства, створено Комітет державної безпеки (далі – КДБ). На керівні посади в службі держбезпеки та міліції призначали кандидатури, санкціоновані обласною верхівкою Комуністичної партії України.

Зазначено, що одним з найбільш поширених видів злочинів в УРСР були економічні, пов'язані передусім з розкраданням соціалістичної власності. На промисловому Донбасі контроль за злочинністю демонстрував, що найпоширенішими протиправними діями залишалися пияцтво та дрібне хуліганство, фіксувалися масові бійки із застосуванням зброї, пограбування та

вбивства. Відтак, у березні 1954 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було відновлено смертну кару за вчинення навмисних убивств.

В узагальнювальній частині підрозділу дисертації констатовано, що кримінально-правовий контроль за злочинністю в період десталінізації характеризувався посиленням ролі партійних органів (зазвичай із втручанням) у правоохоронну діяльність, а також передбачав розширення партійного контролю за роботою органів МВС, КДБ тощо.

У підрозділі 6.2 *«Кримінально-правовий контроль за злочинністю у другій половині 1950-х рр.»* здійснено аналіз організації та проведення кримінально-правового контролю за злочинністю в переддень початку другої кодифікації системи права в радянській Україні.

На тлі критики культу особи Й. Сталіна у другій половині 1950-х рр. спостерігалось збільшення кількості проявів критичного оцінювання радянської дійсності, що кваліфікувалися як «антирадянська агітація». Відповіддю на поширення таких виступів стало посилення репресій. Керівництво СРСР ухвалило низку рішень, які спрямовували партійні організації, правоохоронні органи на рішучу протидію опозиційним настроям населення. Тотальний контроль з боку КДБ повернувся.

У другій половині 1950-х років набуло розповсюдження розкрадання державної власності, збільшилася кількість затриманих за хабарництво. Протидію останньому втілено в Постанові Пленум Верховного суду СРСР від 24 червня 1959 р., у якій наголошено на необхідності рішучої боротьби з цим протиправним явищем.

Доведено, що централізація влади в руках компартійної верхівки істотно вплинула на форми та методи контролю за злочинністю як на всесоюзному рівні, так і УРСР. Низка законодавчих актів, що регламентували сферу кримінального права, створила підґрунтя для уніфікації з іншими радянськими республіками моделі кримінального права, яка набула свого завершеного вигляду в положеннях Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів УРСР 1960 р.

Зазначено, що правоохоронна система, зорієнтована на пошук ворогів, навіть в умовах десталінізації не була здатною до гуманізації, адже була запрограмована на деструкцію. Ліберальні перетворення досить швидко поступилися місцем новим переслідуванням, боротьбі з інакомисленням, що мотивувало правоохоронців вживати репресивних заходів. Кримінально-правовий контроль за злочинністю часто перетворювався на «гонитву за показниками», яка супроводжувалася фальсифікацією звітності, криміналізацією правоохоронних органів та їхніх працівників.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми, що полягає в обґрунтуванні на основі комплексного осмислення історико-правових засад кримінально-правової протидії злочинності в умовах формування, розвитку та трансформації радянського тоталітарного режиму 1922 –

1960 рр. Визначено подальші перспективи вдосконалення національного механізму протидії злочинності в сучасних умовах.

1. На основі історіографічного аналізу літератури та опрацювання значного масиву архівно-документальних матеріалів, чимало з яких уперше дисертантом введено до наукового обігу, встановлено, що актуальна для історико-правової науки та юридичної практики проблема кримінально-правового контролю за злочинністю 1922 – 1960 рр. потребує глибокого наукового аналізу.

Визначено, що сучасна концепція кримінально-правового контролю за злочинністю розробляється: 1) у межах гуманістичної парадигми наукового знання, відтак, на основі принципу гуманізму; 2) на міждисциплінарному рівні дослідження; 3) шляхом інтеграції наукового знання; 4) на підставі комплексного підходу.

2. Встановлено, що кримінально-правовий контроль за злочинністю в радянській Україні у 1920-х роках мав «квазіправовий», відверто класовий, антагоністичний характер. Головна увага реформованих правоохоронних органів приділялася так званим контрреволюційним проявам, злочинам проти порядку управління. Світова процесуальна практика вперше дізналася про «революційну правосвідомість», що не має нічого спільного з доказами та інститутом доказування. Удосконалено критерії догматичного тлумачення нормативних актів, які видавали органи радянської влади у 1918 – 1920 рр., у частині історико-правового аналізу, на підставі чого можна стверджувати, що вони мали переважно каральний характер, сприяли примусовому встановленню влади більшовиків на території України.

Наголошено на важливості прийняття кримінальних кодексів УСРР 1922, 1927 рр. та Кримінально-процесуального кодексу УСРР 1922 р. з метою протидії злочинності в умовах формування тоталітарного режиму. Відповідно до їхніх норм, поняття злочину співвідносилось з парадигмою кримінального права, в основі якого покладено захист радянського ладу і правопорядку, встановленого більшовицьким режимом на перехідний до комуністичного період, і надавалася можливість процесуальними засобами маніпулювати правами підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного, адже на практиці домінував обвинувальний ухил попереднього слідства та порушувалися принципи рівності й змагальності суб'єктів процесуальних дій.

3. Обґрунтовано, що основою формування юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю в період становлення моделі радянської державності в Україні слугувала доктрина поділу злочинів на політичні та кримінальні в поєднанні з принципом вибірковості покарань і відповідними санкціями, а також з обов'язковим урахуванням належності суб'єктів злочинів до «пролетарських верств населення» чи «експлуататорських класів». Це спричинило формування особливої кримінальної субкультури з характерною тенденцією до спеціалізації злочинного середовища та залучення до сфери його впливу значної частини представників правоохоронних органів і компартійної державної номенклатури.

В умовах колективізації відбувався процес становлення та зміцнення репресивного апарату (ліквідація «куркульства» як класу) для створення платформи формування радянського тоталітарного режиму, який використовував механізм

контролю за злочинністю для реалізації ідеї державного патерналізму, зміцнення влади пануючої верхівки та економічних перетворень, спрямованих на максимальне одержавлення виробництва з широким застосуванням позаекономічного примусу.

4. Доведено, що розроблення юридичного механізму кримінально-правового контролю за злочинністю в умовах становлення радянського тоталітарного режиму належало фактично до компетенції центральних органів більшовицької партії, а засобами позасудового характеру пріоритетно наділялися органи ДПУ, що є яскравим свідченням боротьби не з економічною чи іншими видами традиційної злочинності, а з політично мотивованим протестним рухом. Негативним чинником, який вплинув на організацію контролю за злочинністю, було запровадження певних обмежень на притягнення до кримінальної відповідальності представників владних органів на підставі належності до правлячої партії, а також утручання представників місцевого партійного керівництва в роботу судово-прокурорських органів з метою коригування винесення вироків.

Наприкінці 1920-х – протягом 1930-х років значних змін зазнав інструментарій, який використовувався в роботі прокурорського нагляду. Він характеризувався тотальним контролем за установами у сфері сільського господарства. Крім того, практикувався класовий підхід до його проведення. Таким чином, за допомогою органів прокуратури здійснювалася спроба підпорядкування сільськогосподарських установ під усеосяжний контроль правлячої верхівки.

5. Установлено, що в період розгортання масових репресій та в роки Другої світової війни існував тісний зв'язок між командно-адміністративною системою управління радянською державою та конкретними політико-правовими рішеннями в сфері протидії злочинності, який вплинув на посилення методів насильства та репресій без жодних юридичних підстав. На території України ці методи застосовували правоохоронні органи, які фактично перетворилися на каральні.

Головною причиною посилення репресивної діяльності як форми контролю за злочинністю правоохоронними органами на визволених від нацистів територіях України був факт режиму їх тимчасової окупації. Це стало підставою для оголошення населення цих територій пособниками фашистів, потенційними ворогами, які підлягали негайному виселенню або знищенню.

6. Доведено, що в повоєнний період у центральних і східних областях України протидія злочинності істотно не відрізнялася від форм і методів довоєнного часу та здійснювалася переважно шляхом посилення кримінально-правових санкцій у таких сферах, як розкрадання соціалістичної власності сільськогосподарськими виробниками в умовах голоду 1946 – 1947 рр., посягання на державне, колгоспне, особисте майно, пияцтво тощо.

Повернення радянської влади на територію Західної України в повоєнний період відбувалося із суттєвим порушенням політичних, економічних, релігійних прав і свобод місцевого українського населення, у тому числі в межах кримінально-правового контролю за злочинністю.

Ключова тенденція у сфері контролю за злочинністю на визволених від фашистів територіях України виражалась не в заходах протидії злочинності та попередженні традиційних злочинів, а в посиленні репресивно-каральних операцій,

спрямованих на придушення збройної боротьби українського народу проти більшовицького тоталітарного режиму за право бути господарем на своїй землі.

7. Розвиток радянського кримінального права в повоєнний період відбувався за двома суперечливими векторами: скасування законодавства воєнного часу в напрямі його лібералізації та подальше посиленням кримінальної відповідальності. Згідно з першим, здійснювалися неодноразові акти амністії, а з другим – посилення кримінальних репресій, що, зокрема, відобразилося у відновленні 12 січня 1950 р. смертної кари для шпигунів, зрадників і диверсантів.

8. Об'єктом переважної більшості економічних злочинів другої половини 1940-х років були державна або суспільна власність та різноманітні речові ресурси, які розкрадалися або недбайливо використовувалися. Водночас керівництво порушувало управлінський процес з корисливою метою. В умовах завершення відбудови зруйнованого війною народного господарства і поступового збільшення випуску промислової продукції саме вона все частіше ставала об'єктом злочинної діяльності.

9. Обґрунтовано, що на початку 1950-х років контроль за злочинністю поширився на працівників, які, власне, його здійснювали, проте він переважно мав формальних характер. Притягненню до відповідальності винних у протиправних діях посадовців перешкоджали кругова порука та приховування злочинів. Схожі тенденції прослідковувалися й у середовищі військовослужбовців, адже одним з критеріїв оцінки ефективності керівництва були кількісні показники вчинення злочинів і порушень військової дисципліни.

Встановлено, що кримінально-правовий контроль за злочинністю в період деєсталінізації характеризувався посиленням ролі й утручанням партійних органів у правоохоронну діяльність і передбачав розширення партійного контролю за роботою органів МВС – МДБ, КДБ.

10. У другій половині 1950-х років централізація влади в руках компартійної верхівки істотно вплинула на форми та методи контролю за злочинністю як на всесоюзному рівні, так і УРСР. «Основи кримінального законодавства СРСР і союзних республік», закони «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» та «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 р. створили підґрунтя для уніфікації з іншими радянськими республіками моделі кримінального права, яка набула свого завершеного вигляду в положеннях Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів УРСР 1960 р.

11. Прізонізація радянського суспільства впродовж 1922 – 1960 рр. унаслідок масштабного застосування покарань у вигляді позбавлення волі, розповсюдження правил середовища місць ув'язнення вкрай негативно вплинули на процес організації контролю за злочинністю, оскільки сприяли поширенню відповідних соціальних практик у сфері поведінки та формуванню кримінального середовища, основу якого становили особи, засуджені до позбавлення волі, рецидивісти й учасники організованих злочинних формувань. Саме ці категорії злочинців пропагували кримінальну субкультуру, що сприяла зростанню кримінальної злочинності, виникненню певних стереотипів стосовно оцінок злочинної поведінки, яку наслідувала молодь.

12. Серед регіонів України як найбільш криміногенний вирізнявся Донбас. Цей регіон характеризувався масштабністю застосування насильства та залученням неповнолітніх і молоді до злочинних дій. Крім того, діяли злочинні угруповання, які вчиняли розкрадання державної власності в особливо великих розмірах, що було пов'язане із зосередженням потужних промислових підприємств і значної кількості населення. Зокрема, це підтверджується матеріалами «секретних папок» Центрального Комітету Комуністичної партії України, у яких неодноразово констатувався незадовільний стан оперативної обстановки на території Донецької та Ворошиловградської областей.

Не сприяли зменшенню кількості злочинних проявів і масові амністії, оскільки соціалізація осіб у місцях позбавлення волі передбачала певний спосіб спілкування відповідно до правил, визначених кримінальною субкультурою, що позначилося на поведінці в'язнів після звільнення. Водночас формування чіткої ієрархії та правил поведінки в злочинному світі («кримінальників») сприяло поширенню рецидивної злочинності. Досить часто саме особи, які відбули термін покарання у вигляді позбавлення волі, втягували у протиправну діяльність молодь, нав'язуючи стиль і правила поведінки, прийняті у кримінальному середовищі.

13. Характер організації кримінально-правового контролю за злочинністю протягом 1922 – 1960 рр. вирізнявся тенденцією до зміцнення панівного становища вищого партійного керівництва в умовах надмірної етатизації суспільства. Хоча реальна роль права в тоталітарній державі було зведено нанівець, правляча верхівка використовувала квазіправові форми та засоби у своїй діяльності. Отже, уникнення деформації правоохоронних структур – суду, прокуратури, органів внутрішніх справ і державної безпеки – можливе шляхом створення відповідних законодавчих та інших правових гарантій, що унеможливило їх перетворення на каральні органи. Діяльність цих органів має спрямовуватися на реальні показники протидії злочинності, а не на виконання будь-якою ціною директив керівної партії.

14. Незважаючи на розвінчання культу особи Й. Сталіна на XX з'їзді Комуністичної партії СРСР (1956 р.), у період десталінізації не відбулося відчутного послаблення кримінально-правового контролю за окремими видами злочинів. Навпаки, у другій половині 1950-х років спостерігається збільшення кількості публічних виступів проти радянської дійсності, які юридична практика інкримінувала як «антирадянська агітація».

Починаючи з 1958 р., посилюється відповідальність за військові та державні злочини, кваліфікуючими ознаками яких були шпигунство, перехід на бік ворога, видача військової або державної таємниці іноземній державі, втеча за кордон чи відмова повернутися до СРСР, а також заколот з метою захоплення влади. Довільне тлумачення дозволяло здійснювати переслідування інакомислячих і представників політичної опозиції.

15. В умовах пануючої та безальтернативної в СРСР комуністичної ідеології кримінально-правовий контроль за злочинністю не міг бути об'єктивним за своєю сутністю. Для інакомислячих у створеному комуно-партійною елітою просторі не передбачалося місця. Особи, які вважали вступ Червоної Армії на територію Західної України і Західної Білорусі у 1939 р. не «визвольною місією радянської

армії», а окупацією, також опинялися поза межами системи. А ті, які чинили опір, ґрунтуючись на принципах та нормах міжнародного права (члени ОУН, бійці УПА), потрапляли до розряду ворогів народу, зрадників і терористів. У повоєнні роки на придушення опору ОУН і УПА спрямовувалися зусилля правоохоронних органів, судових інститутів, місцевої радянської адміністрації. Основний сегмент кримінально-правового контролю радянської України було зосереджено в цій частині українського національного спротиву.

На початку 1990-х років значну кількість засуджених за кримінальні та політичні злочини впродовж існування радянської влади було виправдано або реабілітовано. Феномен національної історії ХХ ст. полягає в тому, що після утворення УСРР компартійна бюрократія за допомогою створеного законодавства, судових і правоохоронних органів скорила Україну політичними репресіями. З проголошенням незалежності України ті, хто організовував заходи кримінально-правового контролю, фальсифікуючи його апріорі, опинилися на лаві підсудних, помінявшись місцями зі своїми жертвами.

16.3 метою вдосконалення системи та механізму здійснення кримінально-правового контролю, у тому числі з урахуванням організації протидії в зоні проведення антитерористичної операції на Сході України, автором внесено пропозиції до Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності щодо необхідності надання цільовій програмі боротьби зі злочинністю статусу однієї з провідних програм загальнодержавного рівня, а її стратегія має розроблятися в межах кримінально-превентивної парадигми, спрямованої на інтеграцію політичної взаємодії державного управління та громадянської активності як необхідної умови створення ефективної системи протидії злочинності.

17. Зміст поняття «контроль за злочинністю» слід розкривати з урахуванням мети, яку визначає держава на тому чи іншому історичному етапі свого розвитку. Оскільки політичний режим у теоретико-правовій науці поділяється на демократичний і недемократичний, то в першому випадку контроль за злочинністю є сукупністю соціально зумовлених заборон і стандартів поведінки, утілених у системі матеріальних і процесуальних норм, спрямованих на загальну, спеціальну та індивідуальну превенцію правопорушень, усунення причин і умов їх виникнення, а також попередження здійснення правопорушень уповноваженими державними органами та інститутами. В іншому випадку його можна визначити як сукупність соціально та ідеологічно зумовлених заборон і стандартів поведінки, упроваджених у системі норм кримінального, кримінально-процесуального законодавства, адміністративно-командних методах, що виключають правові засоби загальної, спеціальної та індивідуальної превенції правопорушень і супроводжуються правовою демагогією – введенням в оману населення для досягнення політично та юридично корисливої мети.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Саблук С. А. Кримінально-правова протидія злочинності в Україні у 1922 – 1960 рр.: монографія. Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2016. 414 с.

Рецензії:

Омельчук О. М. Рецензія на монографію С. А. Саблука «Кримінально-правова протидія злочинності в Україні у 1922 – 1960». *Університетські наукові записки*. 2016. № 4 (60). С. 256–257.

Шевченко А. Є. Сучасне кримінологічне дослідження. *Публічне право*. 2017. № 1 (25). С. 275–278.

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Саблук С. А. Стан злочинності на території східних областей України у другій половині 50-х років ХХ ст. *Право і безпека*. 2014. № 1 (52). С. 120–126.

2. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі молоді на початку 50-х років ХХ ст. в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 1. Т. 3. С. 83–88.

3. Саблук С. А. Протидія поширенню хуліганських вчинків в Україні наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 2. Т. 4. С. 45–50.

4. Саблук С. А. Резонансні злочини в Україні в другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 5. Т. 1. С. 71–76.

5. Саблук С. А. Відповідальність за самовільне залишення підприємства: українські реалії другої половини 1940-х років. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 6/2. Т. 1. С. 40–43.

6. Саблук С. А. Стан злочинності на території східних областей України початку 50-х років ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. № 24. Т. 1. С. 91–95.

7. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі військовослужбовців на початку 50-х років ХХ ст. в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. № 26. С. 44–48.

8. Саблук С. А. Стан злочинності в середовищі правоохоронних органів України в другій половині 40-х років ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. № 28. Т. 1. С. 42–45.

9. Саблук С. А. Протидія розкраданню соціалістичної власності в УРСР у 1950-х роках. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 1. Т. 1. С. 54–58.

10. Саблук С. А. Вплив пияцтва на стан злочинності в Україні наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 2. Т. 3. С. 28–32.

11. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі молоді України у другій половині 1950-х років. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 3. Т. 1. С. 30–33.

12. Саблук С. А. Протидія злочинності на початку німецько-радянської війни (червень 1941 р. – липень 1942 р.). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 5. Т. 1. С. 46–51.

13. Саблук С. А. Протидія економічним злочинам в УРСР у другій половині 1940 – 1950-х рр. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 32. Т. 1. С. 71–75.

14. Саблук С. А. Протидія порушенню статуту сільгоспартії у другій половині 1940 – на початку 1950-х рр. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 33. Т. 1. С. 42–45.

15. Саблук С. А. Протидія розкраданню соціалістичної власності в Україні в другій половині 1940-х років. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. Вип. 75. С. 48–55.

16. Саблук С. А. Особливості організації контролю злочинності в Україні у др. пол. 50-х років XX ст. *Університетські наукові записки*. 2016. № 4 (60). С. 6–16.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав

17. Саблук С. А. Стан злочинності у середовищі працівників міліції наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. в Україні. *Spheres of culture. Journal of Philology, History, Sosial and Media Communications, Political Science and Cultural Studies Maria Curie-Sklodovska University in Lublin. Volume VII. Lublin*. 2014. P. 485–492.

18. Саблук С. А. Состояние преступности в среде судебно-прокурорских работников Украины во второй половине 40-х годов XX в. *Leges et Viata*. 2014. № 12/2 (276). С. 110–113.

19. Саблук С. А. Состояние преступности в среде партийных и советских работников Украины во второй половине 1940-х – в начале 1950-х гг. *Leges et Viata*. 2015. № 3/3 (279). С. 79–82.

20. Саблук С. А. Противодействие проявлениям коррупции в Украине во второй половине 1940-х – в 1950-х годах. *Leges et Viata*. 2015. № 4/4 (280). С. 88–91.

21. Саблук С. А. Противодействие возникновению массовых драк в Украине во второй половине 1940 – 1950-х годах. *Leges et Viata*. 2015. № 5/3 (281). С. 65–68.

22. Саблук С. А. Характер совершения умышленных убийств в Украине во второй половине 1940-х – в начале 1950 гг. *Leges et Viata*. 2015. № 6/3 (282). С. 110–113.

Праці апробаційного характеру

1. Саблук С. А. Вплив поширення пияцтва на стан злочинності в УСРР у 1920-х роках. *Pravna veda a prax: vyzvy modernych europskych integrachych procesov: zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konf. (m. Bratislava, 27–28 nov. 2015 r.)*. Bratislava: Paneuropska skola, Fakulta prava, 2015. P. 93–96.

2. Саблук С. А. Особливості кримінально-правової протидії вчиненню крадіжок й пограбувань в УСРР у першій половині 1920-х років. *Законодавство*

України: історія розвитку, соціальна обумовленість, якість, застосування та вдосконалення: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 4–5 груд. 2015 р.). Запоріжжя, 2015. С. 25–28.

3. Саблук С. А. Вплив формування нової системи права в УСРР на початку 1920-х років на організацію правової протидії злочинності. *Тенденції та пріоритети реформування законодавства України: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 11–12 груд. 2015 р.).* Херсон: Гельветика, 2015. С. 24–27.

4. Саблук С. А. Особливості організації контролю злочинності в умовах проведення примусових хлібозаготівельних кампаній на початку 1930-х років. *Права та обов'язки людини в сучасному світі: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11–12 листоп. 2016 р.).* Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. С. 15–17.

5. Саблук С. А. Вплив пияцтва на поширення злочинності в УСРР у 1920-х рр. *Правові системи суспільства: сучасні проблеми та перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18–19 листоп. 2016 р.).* Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2016. С. 13–17.

6. Саблук С. А. Особливості організації контролю злочинності в Україні під час розгортання масових репресій 1930-х років. *Сучасні погляди на актуальні питання правових наук: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 25–26 листоп. 2016 р.).* Запоріжжя: Істина, 2016. Ч. 1. С. 15–18.

7. Саблук С. А. Вплив прінонізації населення України на організацію контролю злочинності у 1920 – 1950-х роках. *Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у ХХІ столітті: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20–21 січ. 2017 р.).* Одеса: Міжнар. гуманітарний ун-т, 2017. С. 30–33.

8. Саблук С. А. Особливості організації контролю злочинності в умовах становлення радянського тоталітарного режиму. *Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 3–4 лют. 2017 р.).* Дніпро: ГО «Правовий світ», 2017. С. 15–19.

АНОТАЦІЯ

Саблук С. А. Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922 – 1960 рр. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2017.

Дисертацію присвячено організаційно-правовій регламентації діяльності правоохоронних органів у частині протидії злочинності, нормативно-правовому забезпеченню засобами кримінального, кримінально-процесуального характеру контролю за протиправною діяльністю криміногенного елементу. Здійснено аналіз стану розроблення наукової проблеми, визначено основні задачі, висвітлено проблему термінологічної визначеності та змістового наповнення поняття «кримінально-правовий контроль».

Розглянуто окремі етапи кримінально-правового контролю за злочинністю в радянській Україні впродовж 1922 – 1960 рр., проаналізовано зміни, які вносили владні структури з урахуванням динаміки злочинності, розкрито причини поширення окремих видів злочинів і вжиття відповідних заходів кримінально-правового характеру, показано вплив компартійної еліти на ухвалення рішень щодо запобігання злочинним проявам, виявлено помилки та недоліки, допущені правоохоронними структурами.

Ключові слова: правова доктрина, протидія злочинності, контроль за злочинністю, протиправне діяння, тоталітарний режим, репресії, кримінальне право, правове забезпечення, склад злочину.

АННОТАЦИЯ

Саблук С. А. Уголовно-правовой контроль за преступностью в Украине в 1922 – 1960 гг. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальная академия внутренних дел, Киев, 2017.

Диссертация посвящена организационно-правовой регламентации деятельности правоохранительных органов в части противодействия преступности, нормативно-правовому обеспечению средствами уголовного, уголовно-процессуального характера контроля за противоправной деятельностью криминогенного элемента. Осуществлен анализ состояния разработки научной проблемы, определены основные задачи, освещена проблема терминологической определенности и содержательного наполнения понятия «уголовно-правовой контроль».

Рассмотрены отдельные этапы уголовно-правового контроля за преступностью в советской Украине в течение 1922 – 1960 гг. Проанализированы изменения, внесенные властными структурами с учетом динамики преступности, раскрыты причины распространения отдельных видов преступлений и принятие соответствующих мер уголовно-правового характера, показано влияние компартийной элиты на принятие решений по предотвращению преступных проявлений, обнаружены ошибки и недостатки, допущенные правоохранительными структурами.

Ключевые слова: правовая доктрина, противодействие преступности, контроль за преступностью, противоправное деяние, тоталитарный режим, репрессии, уголовное право, правовое обеспечение, состав преступления.

SUMMARY

Sabluk S. A. Criminal and legal control over crime in Ukraine in 1922 – 1960 years. – *On rights of a manuscript.*

The thesis for a Doctoral Degree in Laws, Specialty 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Studies. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2017.

The thesis is devoted to organizational and legal regulation of law enforcement in terms of combating crime, the legal provision by means of criminal, criminal and procedural control of the infringing activity from the point of view of the political and legal doctrine of that time embodied in legislative provisions, criminogenic element.

It was established that the concept «crime control», which was widespread in Western countries, defined the activities to observe the operation of the object of control in order to obtain reliable information. Such a preventive function of a criminal law as maintenance of a person or a group of persons from committing crimes occupies an important place. It is ensured by establishing of the punishment system for certain types of illegal behaviour by the criminal law.

It is noted that the Soviet political regime saw it in strengthening the repressive part of the criminal law to carry out effective control over crime. In this regard, the author proposes the definition for the criminal-legal control over criminality in the chronological frameworks of this research and theoretic-legal description of the political regime of the Soviet Union in general and Soviet Ukraine as a subject of the Federation. This definition rests upon the affiliation of the mentioned republics to the countries with totalitarian political regime according to the EU institutions.

The author finds out that the criminal-legal control over criminality was ensured primarily through the All-USSR regulatory acts that did not require their duplication by the Ukrainian authorities (Ukrainian SSR). In the conditions of totalitarian regime, the law-making and law-enforcement mechanisms were essentially neglected.

The suggested model of the study of legal crime control determines the structure of this work, which provides for coverage of criminological situation, the response to its change of authorities in the form of changes in legislation and an analysis of effectiveness of legal crime control based on the fact that it includes the activities of criminal Justice for the detection and investigation of crimes, identifying those who are guilty and bringing them to the statutory liability, criminal proceedings and sentencing.

The work elucidated the individual stages of combating crime in the Soviet Ukraine, general and specific, common and distinctive features, showed adjustments that had been made by taking into account the dynamics of crime, the reasons for spreading of certain types of crimes were solved and on this basis the measures of criminal nature were committed. It demonstrated the influence on decisions to prevent criminal manifestations of the communist elite and their heads, revealed errors, gaps and mistakes committed by the totalitarian regime, according to the tenets of Marxist-Leninist ideology. For the committed actions during the considered period, a significant number of leaders of the Soviet state were recognized as criminals themselves by Ukrainian court sentences.

It was revealed that the delimitation of crime into «criminal» and «political» had a significant impact on the nature of organisation of criminal and legal control. Thus, crimes against the state and public order were seen as more dangerous in comparison with other types of illegal acts. At the same time in the society during the soviet era means of extralegal impact, criminal-court cases set up to class and, therefore, voluntarist approach to defining the functions of law were wide spread.

The author proposed his own definition of the notion «control over crime», which should be determined taking into account the purpose which the state pursued at one or another historical stage of its development. Because the political regime in theoretical and legal science is divided into democratic and non-democratic, then in the first case, the control over crime is a combination of socially determined prohibitions and standards of behaviour implemented in the system of material and procedural norms directed to general, special and individual prevention of offenses, elimination of reasons and conditions that they are generated, as well as the regulation of the prevention activities offenses authorized by state bodies and institutions. In the second case, it can be defined as a totality of social and ideologically stipulated prohibitions and behaviour standards which were taken into account in the system of norms of criminal, criminal procedure legislation, administrative and command methods that include legal means of general, special and individual prevention of offenses and accompanied by legal demagoguery – by misleading people to achieve politically and legally profitable purpose.

The thesis examines not only standard legal material of the Soviet Ukraine in the organization and implementation of legal control, but also, due to the subordination of the national law to the Union. Historical and comparative approach to elucidation of research problems was applied.

Keywords: legal doctrine, combating crime, crime control, illegal acts, totalitarian regime, repression, criminal law, legal security, corpus delicti.